

Сталінська “національна реформа” воєнної доби як модель ефемерного державного статусу радянських республік

28 січня 1944 року газета “Правда” опублікувала інформаційне повідомлення про черговий пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозиції Раднаркому СРСР “Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин” та схвалив їх для винесення на наступну сесію Верховної Ради Союзу РСР⁸⁸⁷. Вже сам по собі партійний пленум виглядав доволі неординарною подією, адже це був єдиний пленум ЦК ВКП(б), що його було скликано за роки війни. З’їзди партії, як відомо, з 1939 по 1952 роки не проводилися. Того ж самого дня почала свою роботу X сесія Верховної Ради СРСР I-го скликання, яка кілька днів, 28—30 січня, розглядала бюджетні питання. Родзинка була припасена на кінець. 1 лютого 1944 р. на сесії з доповіддю “Про перетворення Наркомату оборони і Наркомзаксправ із загальносоюзних у союзно-республіканські наркомати” виступив заступник голови Раднаркому СРСР та нарком закордонних справ СРСР В. Молотов⁸⁸⁸.

Коротке обговорення питання закінчилося одноголосним ухваленням запропонованих законів — “Про утворення військових формувань союзних республік та про перетворення у зв’язку із цим Народного комісаріату оборони із загальносоюзного у союзно-республіканський” та “Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин та про перетворення у зв’язку з цим народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного у союзно-республіканський народний комісаріат”. Прийняття першого закону пояснювалось метою посилення оборонної могутності СРСР, а другого — завданням розширення міжнародних зв’язків, зміцнення співробітництва Союзу РСР з іноземними державами та “з огляду на зростлу потребу союзних республік у встановленні безпосередніх стосунків з іноземними державами”. Ці Закони увійшли Поправками до Конституції СРСР⁸⁸⁹.

Рішення X сесії В. Молотов назвав “новим кроком у практичному вирішенні національного питання в багатонаціональній радянській державі, новою перемогою Ленінсько-Сталінської національної політики” і пояснив, що “зміст запропонованих перетворень абсолютно ясний. Це перетворення означає велике розширення діяльності союзних республік, яке стало можливим в результаті їхнього політичного, економічного й культурного росту, інакше кажучи — в результаті їхнього національного розвитку”⁸⁹⁰.

Попри завіряння у цілковитій прозорості питання з боку заступника голови РНК СРСР, те, що відбулося у Москві на початку 1944 р., виглядало абсолютно незрозумілим як пересічним радянським гро-

мадянам, так і іноземним спостерігачам. Наприклад, про який розвиток республік ішла мова, якщо 8 з 16 вже три роки чи повністю, чи частково ще знаходилися під німецькою окупацією? Чи, скажімо, чому у розпал війни раптом знадобилося децентралізувати найважливіші наркомати країни — оборони і закордонних справ? З цього приводу Надзвичайний і повноважний посол США в СРСР А. Гарріман навіть висловив своє здивування. “Насправді дивно, — повідомляв він у Білий дім, — що оборона і закордонні справи обрані для проведення децентралізації, тоді як, на наш погляд, саме ці дві функції розглядаються такими, завдяки чому Центр зберігає свою владу”⁸⁹¹. Хоча Молотов і винайшов у доробку “вождя народів” пророчі слова, сказані в 1923 р. на партійному з’їзді щодо можливості в майбутньому роз’єднання деяких з тих наркоматів, які саме тоді зливалися, однак не треба було далеко ходити, щоб знайти у сталінській спадщині і зовсім протилежні висловлювання відносно принципів державного будівництва СРСР. Достатньо хоча б пригадати його “автономістську” платформу під час утворення Союзу РСР, через що відбулася його суперечка з Леніним, чи реакцію Сталіна на пропозицію українських комуністів М. Скрипника та Х. Раковського щодо збереження за республіками функцій зовнішніх зносин та зовнішньої торгівлі. “Де ж тут єдина союзна держава, — риторично запитував він, — якщо у кожній республіці залишається свій НКЗС та НКЗТ. Ми створюємо не конфедерацію, а федерацію — єдину союзну державу, яка об’єднує військові, закордонні, зовнішньоторговельні та інші справи, державу, наявність якої не применшує суверенності окремих республік”⁸⁹².

Проводити конституційні перетворення під час війни радянське керівництво вирішило вочевидь зненацька. Про це свідчить, зокрема, такий факт. У лютому 1943 року, під час радянського наступу в Україні і першого звільнення Харкова (16 лютого 1943 р.), українські партократи підготували проект постанови ЦК ВКП та ЦК КП(б)У про скликання сесії Верховної Ради УРСР⁸⁹³, а також проект постанови ЦК КП(б)У про скликання Верховної Ради УРСР⁸⁹⁴. По суті справи сесія українського парламенту, яка мала відбуватися у другій українській столиці, замислювалася як акт легітимізації радянської влади, що поверталася в Україну. На сесії, скликання якої намічалася на 20 березня 1943 р., мали розглядатися передусім соціально-економічні питання. Зокрема, йшлося про прийняття нового бюджету республіки, про допомогу Україні з боку СРСР тощо, проте жодним словом тут не згадувалося про якісь національні реформи і “конституційні перетворення”⁸⁹⁵. Однак вже 16 березня в ході німецького контрнаступу радянські війська були змушені знов залишити місто і повернутися туди майже через півроку. Тож заплановану сесію провели вже в Києві у березні 1944 р.

Думка запровадити конституційні перетворення з'явилася у радянських керівників лише восени 1943 р., після закінчення переговорів Великої Трійки в Тегерані. На цьому саміті президент Ф. Рузвельт виклав американську точку зору відносно створення в майбутньому міжнародної організації безпеки — Об'єднаних націй, і ось через два місяці, відповідно з рішеннями X сесії СРСР, всі радянські союзні республіки стали де-юре суб'єктами міжнародного права. Правда, для остаточного правового оформлення цього статусу рішення сесії мали утвердити республіканські Верховні Ради. Тут також досить виразно впадає в очі поспішність, з якою це робилося. Складалося враження, що подекуди не очікували навіть на визволення республіканських столиць, а проводили сесії Верховних Рад в перших-ліпших визволених від німців містах. Так, скажімо, VI сесія Верховної Ради Білоруської РСР проходила у березні 1944 не в Мінську, а в Гомелі, а III сесія Верховної Ради Латвійської РСР не в Ризі, а в Даугавпілсі (жовтень 1944). На останню із 100 депутатів ледь вдалося зібрати 52 особи. Хоча в Україні VI сесія Верховної Ради УРСР і проводилась в Києві (березень 1944 р.), однак до остаточного звільнення республіки ще залишалось майже півроку.

Такий навіть позірний статус “суверенних держав” давав Сталіну можливість активніше використовувати союзні республіки у зовнішньополітичній діяльності, наприклад, як кількісний чинник при голосуванні у майбутній ООН чи під час вирішення проблем післявоєнних кордонів із сусідами СРСР. При цьому наявність у розпорядженні радянського вождя відразу двох наркоматів закордонних справ — центрального й республіканського — створювала додаткові дивіденди — ефект “двостволки”, як це влучно назвав А. Гарріман⁸⁹⁶.

У своїй політичній грі Сталін невдовзі почав активно використовувати ті переваги, які йому надали “Конституційні перетворення”. Так, у серпні 1944 року в передмісті Вашингтона — Думбартон-Оксі — на Міжнародній конференції, на якій розглядалися питання про склад членів-засновників майбутньої ООН, голова радянської делегації А. Громико зробив заяву про те, що до числа первісних членів-засновників майбутньої організації СРСР пропонує включити усі 16 радянських республік. “Перехоплюючою подих” назвав цю заяву голова американської делегації, заступник державного секретаря США Е. Стетініус⁸⁹⁷. А президент США Рузвельт навіть сказав у запалі своїм радникам, що буде вимагати 48 голосів для усіх американських штатів. Проте невдовзі Рузвельт звернувся до Сталіна з посланням, в якому закликав його не порушувати питання про членство радянських республік в утворюваній міжнародній організації безпеки до часу її остаточного заснування. Натомість Сталін у своїй відповіді амери-

канському президентові підтримав пропозицію, висловлену А. Громиком, аргументуючи її законність саме рішеннями X сесії. “Заяві радянської делегації з цього питання, — писав він, — я надаю виключно важливого значення. Після відомих конституційних перетворень у нашій країні на початку року уряди союзних республік насторожено слідкують за тим, як поставляться союзні держави до гарантованого в радянській Конституції розширення їхніх прав у сфері міжнародних відносин”⁸⁹⁸. У цьому ж посланні Сталін уперше виділив із числа інших республік Україну й Білорусію, які, як він зазначив, за кількістю населення і політичною вагою перевищують ряд країн з числа майбутніх ініціаторів створення ООН”⁸⁹⁹.

На Кримській конференції 1945 р. заради вирішення питання про членство цих двох слов’янських республік у складі ООН радянський уряд навіть був готовий піти на те, щоб запропонувати їм самостійно виступити зі спеціальними деклараціями про проголошення війни нацистській Німеччині⁹⁰⁰. Боротьба за голоси в ООН ще тривала деякий час, проте із прийняттям “права вето” при голосуванні у Раді Безпеки з питань збереження війни і миру, що сталося саме під час Ялтинської конференції, вона втратила свою гостроту й відійшла на другий план. 26 червня 1945 СРСР, УРСР та БРСР були запрошені для підписання Статуту ООН, а 24 жовтня того ж року на конференції у Сан-Франциско цей статут було ратифіковано.

У конституційних перетвореннях був також не менш виразний внутрішньополітичний бік. Повернення радянської влади в Україну після двох років німецької окупації вимагало додаткових заходів щодо відновлення її легітимності. Перш за все влада намагалася продемонструвати українцям свою кардинальну відмінність від нацистської політики національного приниження та показати реальні зміни у національній політиці Рад. “Український народ, — зазначала 15 лютого 1944 р. “Радянська Україна”, — схвалює державні перетворення, вбачаючи в них новий крок уперед в розв’язанні національного питання, новий ступінь у розвитку й зміцненні своєї державності... Закони, прийняті X сесією Верховної Ради СРСР, відкривають нові сторінки в історії Радянської України”⁹⁰¹. Згадали у цьому контексті й про такі глибоко ворожі марксизму поняття, як “національна свідомість” та “національний патріотизм”. “Нове піднесення почуттів національної гордості й торжества переживає кожен син, кожна донька України, кожний український радянський патріот”, — писала “Радянська Україна” в ці дні”⁹⁰².

Отож рішення X сесії немов би виступали у ролі певної поступки Москви національним республікам, передусім регіонам, що були збудрені національно-визвольними рухами. Вони мали пом’якшити повторну інкорпорацію до складу СРСР прибалтійських країн та західних областей України й Білорусії — регіонів, в яких точилася справжня партизанська війна.

У своїй книзі “Рузвельт і росіяни” Е. Стетініус згадував, що 7 лютого 1945 р. президент США мав приватну бесіду зі Сталіним, в якій той поскаржився на свою важку і непевну позицію в Україні. Голос для України, сказав Сталін Рузвельтові, потрібен йому для збереження єдності СРСР⁹⁰³.

Ситуація в Західній Україні дійсно була архіскладною, і це визнавали також і західні спостерігачі. Характеризуючи дії радянської влади у контексті придушення повстанського руху, військово-міністерство Великої Британії в своїй доповіді від 13 грудня 1945 р. зазначало, що поряд із такими заходами, як військові дії та депортації сімей учасників руху, влада активно застосовує панслов'янську і антисепаратистську агітацію, а також пропаганду конституційних перетворень. “Навряд чи наразі є сумніви, — зазначалося в документі, — що ці заходи (поправки 1944 р.) були здебільшого задумані як поступки національним почуттям у радянських республіках, особливо в Україні”⁹⁰⁴.

Сталінська влада пильно стежила за реакцією повстанців щодо рішень X сесії. “З проникненням чуток про розширення прав союзних республік (а чулки поширюються швидко), — йшлося в одному з повідомлень в ЦК КП(б)У із західних регіонів, — особливо про наркомати Заксправ і НКО, з'явився серед повстанців розбрід, особливо серед рядовиків. Дехто казав, за яку ж таку самостійну Україну ми маємо боротись”⁹⁰⁵.

З огляду на це, рішення X сесії можна було вважати певним “дежа в'ю”, таким собі ремейком більшовицької національної політики часів громадянської війни та коренізації, що проводилися під гаслом “права націй на самовизначення”, тільки на іншому витку розкручування цієї ідеї. Тоді, у 20-х роках, створення Союзу РСР та поступки національним меншинам щодо національної державності, мови, еліти тощо мали запобігти розвалу єдиної країни. Демонструючи у такий незвичайний кшталт подальший розвиток радянської національної політики, конституційні поправки 1944 року, крім інших завдань, мали діяти на випередження місцевому націоналізму, який значно посилювався в роки війни в усіх національних регіонах СРСР. На фоні гітлерівської політики знищення української державності така політика пасувала якнайкраще.

Принагідно слід зазначити, що саме в той час, коли радянська пропаганда розгортала роботу щодо висвітлення “торжества сталінської національної політики”, “розширення прав союзних республік” та “дружби народів СРСР”, 11 лютого 1944 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла рішення про позбавлення ряду народів державності, а вже в березні цього ж року нарком державної безпеки Л. Берія відзвітувався перед Політбюро ЦК ВКП(б) за “успішно проведену операцію” по виселенню північнокавказьких народів⁹⁰⁶. В цілому у роки війни було депортовано 12 націй і народностей⁹⁰⁷ — на загал близько 3,5 млн осіб⁹⁰⁸.

Насамкінець зазначимо, що надзвичайно важливий аспект конституційних перетворень впливав із перспектив входження Червоної армії до Європи. З огляду на передвоєнну “наступальну зовнішню політику СРСР” годі було й сподіватись, що Сталін залишиться осторонь питання розширення своєї імперії чи то територіально, чи шляхом зміни політичної орієнтації країн, що він їх буде звільняти. З огляду на це поправки, прийняті до Конституції СРСР, створювали легальний механізм щодо включення до складу Країни рад нових радянських республік.

Україні, враховуючи її важливу, подекуди навіть ключову роль у розв’язанні проблем, пов’язаних з майбутніми західними кордонами СРСР, а також з огляду на безпосереднє сусідство та етнічні зв’язки з країнами, які сталінське керівництво готувалось “радянлізувати”, а також зважаючи на масштаби та високий градус кипіння національно-визвольної боротьби в її західних регіонах, відводилося особливе місце в сталінській політиці. Тож зовсім не випадковим було те, що УРСР не тільки першою розпочала розбудову своїх зовнішньополітичного й оборонного відомств, але й стала єдиною республікою, яка призначила обох своїх наркомів.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 5 лютого 1944 р. наркомом закордонних справ республіки було призначено відомого українського драматурга й суспільного діяча О. Корнійчука⁹⁰⁹. Цікаво, що сам наркомат одержав право на життя лише 4 березня 1944 р. відповідно до закону Верховної ради УРСР⁹¹⁰, отже, нарком з’явився раніше свого наркомату. “Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української Радянської Соціалістичної Республіки, — писала “Радянська Україна”, — і, зокрема, призначення на пост народного комісара закордонних справ УРСР видатного громадського і державного діяча України товариша Корнійчука О.Є. зустрінете з почуттям глибокого задоволення”⁹¹¹. Зазначимо, що призначення наркомзаксправом українського драматурга відбувалося у дусі розпочатої у 1943 р. кадрової політики висування на вищі керівні посади в державі відомих українців, що її проводив Микита Хрущов. Зростання авторитету О. Корнійчука як політичного діяча значною мірою пояснювалося успіхом його п’єси “Фронт”, що з’явилася на сценах радянських театрів у 1942 р. Ідея твору — конфлікт між старою і новою генерацією командирів Червоної армії, які значно різнилися між собою як за рівнем освіти, так і за способом мислення, — була підказана драматургу самим Й. Сталіним. На той час, коли радянські війська відчували гіркі наслідки цього конфлікту поколінь, п’єса була дуже актуальною.

19 лютого 1943 р., невдовзі після першого визволення Харкова, О. Корнійчук, знову-таки за “підказкою зверху”, опублікував у “Радянській Україні” статтю, що започаткувала дискусію в радянській пресі з приводу так званої польської проблеми, передусім стосовно

нових державних кордонів та політичної орієнтації післявоєнної Польської держави. Питання про швидкий розвиток Західної України у складі УРСР, розвинуте у цій статті, було спрямоване на акцентування “українського аспекту” польської проблеми. Наступного дня статтю українського драматурга передрукував центральний партійний орган — газета “Правда”, а невдовзі О. Корнійчука було призначено заступником наркома закордонних справ СРСР у справах слов'янських країн, що, зрозуміло, мало певне символічне значення.

Перебування протягом року в кабінетах союзного НКЗС не минуло безслідно для О. Корнійчука. Він набув не лише певного дипломатичного досвіду, але й встановив знайомства, відчув “дух” цієї зовнішньополітичної установи. Власне тут, в НКЗС СРСР, про рішення X сесії Верховної Ради СРСР дізналися чи не першими, адже його нарком був головним “теоретиком і провідником” цих реформ. Чинники наркомату почали інформувати закордонних спостерігачів ще до розповсюдження офіційної інформації. Скажімо, 30 січня 1944 р. у розмові між Надзвичайним і повноважним послом США в Радянському Союзі А. Гарриманом та двома чільними працівниками Наркомзаксправ СРСР один з них повідомив американського дипломата, що в кожній з союзних республік будуть утворені наркомати оборони й окремі армії, а інший висловив думку, що зміни в державному устрої СРСР мають на увазі практику Британської Співдружності⁹¹². Пояснення щодо рішень сесії давав невдовзі у приватних бесідах і сам В. Молотов, про них мав знати О. Корнійчук. Так, 6 лютого 1944 р. під час обіду, даного на честь британського посла Керра в Москві, на запитання, чи можна налагоджувати дипломатичні відносини з союзними республіками, наркомзаксправ відповів, що це мають вирішувати уряди союзних республік та іноземних держав⁹¹³.

Зазначимо також, що Корнійчук, безумовно, не міг не знати, що вихід України на міжнародну арену мав свої історичні прецеденти. Не кажучи вже про дипломатичну діяльність урядів УНР, Гетьманату, Директорії та ЗУНР, з 1919 по 1923 р. радянська Україна мала дипломатичні представництва в Англії, Польщі, Італії, Австрії, Чехословаччині, Литві, Естонії, Болгарії та інших країнах, а також підписала 48 угод з урядами іноземних держав⁹¹⁴. Проте, піклуючись про створення єдиної союзної держави і водночас побоюючись поширення “сепаратистських настроїв” в Україні, керівництво країни на чолі з Сталініним добилося ліквідації будь-яких ознак самостійності УСРР, перебравши на себе після утворення СРСР усі повноваження в галузі зовнішніх відносин.

Ось на такому доволі протирічному тлі розпочинав свою діяльність новий український наркомзаксправ. Уже в першій декаді лютого 1944 р. О. Корнійчук передав М. Хрущову начерки концепції фун-

кціонування зовнішньополітичного відомства України. “Військова могутність і міжнародний авторитет СРСР, а також перетворення УРСР за роки радянської влади на велику індустріально-колгоспну державу, — підкреслювалося в ній, — дають нам усі підстави розраховувати на широкі міжнародні зв’язки з іноземними державами. Ці зв’язки нам необхідні в інтересах подальшого зміцнення позицій Радянського Союзу при вирішенні міжнародних проблем”⁹¹⁵.

Обґрунтовуючи право республіки на участь у післявоєнних мирних конференціях, щойно призначений нарком наголошував на тому, що воно зумовлене передусім тими великими втратами, яких зазнала Україна під час боротьби з гітлерівською Німеччиною та її сателітами. Вона, підкреслював О. Корнійчук, це право має більше, ніж будь-яка інша європейська держава, а тому є “необхідність забезпечити участь українських представників у мирній конференції, конференціях з перемир’я з Румунією, Угорщиною, а також у роботі різних комітетів та комісій з питань війни та післявоєнного устрою”⁹¹⁶.

Важливим завданням зовнішньополітичної діяльності НКЗС УРСР О. Корнійчук називав встановлення дипломатичних контактів “з дружніми нам Польщею, Чехословаччиною та післявоєнною Румунією”⁹¹⁷. Виходом республіки на міжнародну арену, на думку наркома, мало стати встановлення дипломатичних зносин з Великобританією і Сполученими Штатами. “Якщо ми встановимо дипломатичні зв’язки з цими країнами, — розмірковував О. Корнійчук, — або тільки з однією з них, то багато інших країн антигітлерівської коаліції наслідують їхній приклад, оскільки уряди цих країн у своїй політиці переважно орієнтуються на Велику Британію і США. Цим актом ми не тільки прискоримо встановлення необхідних нам зв’язків з іноземними країнами, але й забезпечимо позитивне вирішення питання про нашу участь у мирних переговорах”⁹¹⁸. Для виконання вищевказаного завдання О. Корнійчук пропонував звернутися до наркома закордонних справ СРСР В. Молотова з проханням дати вказівку радянським послам у Лондоні і Вашингтоні прозвонувати настрої урядових кіл щодо можливості обміну дипломатичними місіями з УРСР. Крім того, український нарком вважав за доцільне організувати через Англо-Російський Парламентський Комітет спеціальний запит до британського парламенту з цього питання. О. Корнійчук інформував голову українського уряду про те, що британський і американський послы в СРСР Керр та А. Гарріман у бесіді з В. Молотовим, а пізніше і з ним самим висловили бажання відвідати Київ і, крім того, надіслали на ім’я О. Корнійчука теплі вітальні листи у зв’язку з його призначенням на посаду наркомзаксправ України. Корнійчук наводив текст привітання британського посла: “Коли Ви з часом улаштуєтеся й остаточно привичаєтеся з вашими нови-

ми обов'язками, Ви, безперечно, знайдете мене стукаючим у Ваші двері"⁹¹⁹. Тому він дійшов висновку, що англійці та американці виступали за встановлення дипломатичних стосунків з Українською РСР, і розраховував у разі їх прибуття до Києва влаштувати послам теплий прийом, а за умов позитивного вирішення вищезазначеного питання посольствами СРСР у Великобританії та США одразу встановити дипломатичні відносини з цими країнами⁹²⁰. О. Корнійчук наголошував на необхідності активізувати пропагандистську діяльність на зовнішньополітичній арені щодо ролі України як великої європейської держави, її внеску в боротьбу з гітлерівською Німеччиною, її політичного, економічного та культурного розвитку за роки радянської влади. З цією метою він пропонував, зокрема, запросити до Києва групу західних кореспондентів і влаштувати для них пресконференцію за участю наркомзаксправ УРСР. Водночас слід активізувати діяльність органів масової інформації України. О. Корнійчук радив провести в ЦК КП(б)У спеціальну нараду з участю працівників преси, письменників, учених, яким треба "дати завдання підготувати серію статей для закордонної преси"⁹²¹.

Наркомом закордонних справ України був також представлений М. Хрущову проект плану організації його наркомату (датовано 9 лютого 1944 р.)⁹²². По суті, в цьому документі відображено бачення Корнійчуком структури, а отже, й напрямків діяльності зовнішньополітичного відомства республіки. За розробленим ним штатним розкладом наркомату належало мати двох заступників — по країнах та по кадрах і господарству. До компетенції першого відділу наркомату мали входити зв'язки з сусідніми державами — Польщею, Румунією, Чехословаччиною (мабуть, тими, з якими існували територіальні проблеми), другого — з Великобританією та Америкою, третього — з Болгарією, Югославією, Угорщиною, Грецією, Туреччиною. Четвертий відділ мав вирішити питання, пов'язані з Німеччиною, зокрема, готувати матеріали для мирної конференції, яку планувалося провести після перемоги над Гітлером. Передбачалося і утворення ряду інших відділів — протокольного, правничого, консульського, відділу друку, кадрів, шифрувального, адміністративно-господарського, а також організація бібліотеки, архіву, друкарського бюро, експедиції, учбової частини (для вивчення співробітниками іноземних мов), швейної майстерні, гаражу, бюро обслуговування іноземців, їдальні, бухгалтерії тощо⁹²³.

Згідно з проектом, планувалося також підготовка кадрів для посольств, місій та консульств. З цією метою належало зарахувати до наркомату старшими референтами та референтами по Польщі, відповідно, 2 і 6 осіб, по Румунії — 1 і 4, по Чехословаччині — 2 і 6, по Великобританії і Америці — 2 і 9 осіб. Загалом, за проектом О. Корнійчука, штат НКЗС УРСР, без урахування працівників допоміжних підрозділів (їдальні, бухгалтерії тощо), мав становити 156 осіб, з них 42 — в основних чотирьох відділах⁹²⁴.

Отже, структура наркомату закордонних справ Української РСР, як можна побачити, була розроблена точно за запропонованою вище концепцією: ґрунтувалась на визнанні примату загальносоюзних інтересів та використанні українського відомства в якості філіалу (згадаймо Гарріманівську “двостволку”). Однак попри все вона була спрямована на встановлення безпосередніх дипломатичних стосунків з іншими державами, тобто на реальний вихід України на міжнародну арену.

Проте НКЗС Української РСР не судилося бути створеним навіть у такому скромному вигляді. Як невдовзі з’ясувалося, союзний центр не поспішав реалізувати на практиці свої обіцянки. За період перебування на посту наркома О. Корнійчука з “основних відділів” було утворено лише один — політичний (зав. відділом — А. Плахін). Цей відділ займався складанням етнографічних карт західних областей України, написанням історичних довідок, а також добіркою матеріалів довідкового характеру про окремі країни. Втім, навіть цю роботу за умов відірваності від засобів інформації (в тому числі і союзного НКЗС) здійснювати було нелегко, адже навіть про найближчих сусідів — Польщу, Угорщину, Румунію, Чехословаччину, Болгарію, Туреччину, Югославію — НКЗС України, крім матеріалів ТАРС і частково радіозведень НКДБ УРСР, жодними матеріалами цей відділ не оперував⁹²⁵.

Серед інших відділів, що їх було організовано в цей час, можна назвати секретно-шифрувальний, протокольно-консульський, а також відділ кадрів та управління справами. На липень 1944 р., за штатним розкладом, НКЗС УРСР мав складатися з 75 працівників, проте в ньому реально було лише 40 (з урахуванням допоміжно-технічного персоналу)⁹²⁶.

Звістка про рішення Кремля усунути О. Корнійчука з посади наркома зустріла його зненацька. В архіві зберігається лист М. Хрущова, в якому лідер українських комуністів докладно інформує Й. Сталіна про свою бесіду з Корнійчуком з приводу його відставки. За повідомленням М. Хрущова, 11 липня 1944 р. нарком закордонних справ УРСР прибув до Києва з Одеси, де перебував у відрядженні, і був відразу запрошений на прийом до ЦК КП(б)У. Вважаючи, що предметом бесіди будуть результати його поїздки до Одеси, О. Корнійчук почав жваво розповідати про неї М. Хрущову (йшлося про переговори з союзниками на предмет встановлення з ними консульських зв’язків)⁹²⁷. Голова українського уряду уважно вислухав доповідь наркома, а потім раптово повідомив О. Корнійчука про те, що “є рішення” про його заміну на цій посаді іншою людиною. Аргумент для цього був підібраний, як то кажуть, “залізний”. “Зараз обставини вимагають, — пояснив М. Хрущов мотиви цього рішення, — щоб на посаді народного комісара закордонних справ України був такий то-

вариш, який володів би іноземними мовами, і тим самим йому було б легше виконувати свої обов'язки під час переговорів з представниками іноземних держав"⁹²⁸. “Я сказав йому, — писав М. Хрущов, — що на посаду наркомзаксправ України рекомендується товариш Мануїльський, який досконало володіє французькою мовою та іншими іноземними мовами, а його, Корнійчука, доцільно було б використати на посаді голови Комісії у справах мистецтв при РНК УРСР”⁹²⁹.

Для Корнійчука ця звістка була, як холодний душ. Від роботи в Комісії, попри умовлянь Хрущова, він спочатку категорично відмовився, мотивуючи своє рішення тим, що робота забере в нього багато часу, а він хоче писати. Проте український драматург запитав, чи буде в такому разі його зняття з посади подане, як “у зв'язку з переходом”? Хрущов відповів схвально і рекомендував ще подумати. Наступного дня, заспокоївшись і обміркувавши всі “за” і “проти”, Корнійчук знову прийшов на прийом до М. Хрущова. В бесіді з останнім він заявив, що вчорашнє повідомлення приголомшило його, оскільки він сприйняв його не на рахунок незнання іноземних мов, а як таке, що ним незадоволені в цілому. О. Корнійчук також підтримав кандидатуру Д. Мануїльського і додав, що не жалкує про це рішення, адже він був незадоволений своєю роботою. При цьому экс-наркомзаксправ дав згоду на роботу в Комітеті, щоправда, поцікавившись при цьому, хто саме із заступників голови РНК УРСР займається питанням роботи цього Комітету. На відповідь М. Хрущова, що цим займається М. Бажан, український драматург “зробив багатозначний жест” (вони не ладили між собою) і попросив у голови Раднаркому дозволу звертатися в разі потреби до нього безпосередньо⁹³⁰.

12 липня 1944 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У шляхом опитувального голосування було прийнято рішення “обрати товариша Мануїльського членом політбюро ЦК КП(б)У”, а вже наступного дня, 13 липня 1944 р., оприлюднені Укази про призначення Д. Мануїльського наркомом закордонних справ України та заступником голови РНК УРСР, а також про перехід О. Корнійчука на іншу роботу⁹³¹.

У західній історіографії утвердилася думка, що начебто заміна О. Корнійчука влітку 1944 р. на посаді народного комісара закордонних справ України партійним функціонером Д. Мануїльським була пов'язана, головним чином, з політичною діяльністю дружини українського драматурга, польської письменниці-комуністки Ванди Василевської. Остання, до речі, невдовзі, 21 липня 1944 р., стала віце-президентом Польського Комітету Національного Визволення, тобто Тимчасового уряду Польщі. Таким чином, виходило так, що чоловік мав зустрічатися за столом переговорів з власною дружиною як представники різних держав⁹³².

Зазначимо, що глузування з цього приводу почали з'являтися на сторінках іноземної преси ще з 1943 р., коли В. Василевську було

призначено головою створеної на терені Радянського Союзу так званої Спілки Польських Патріотів. Однак на той час офіційна посада її чоловіка — заступника наркома закордонних справ СРСР — в самій Країні Рад нікого не турбувала та й для Заходу була не більшою мішенню для нападок, ніж, скажімо, радянське громадянство та членство у Верховній Раді СРСР самої польської письменниці. Мабуть, причини кадрових змін у наркомзаксправі УРСР влітку 1944 р. були зумовлені передусім внутрішніми пружинами сталінської політики. Для тієї гри, що її дедалі активніше проводив Й. Сталін на “дипломатичному фронті”, потрібні були люди зовсім іншого гатунку, ніж український драматург. “Ортодоксальному пристосуванцеві” О. Корнійчукові не вистачало ані “повного розуміння політичного моменту”, ані практичного більшовицького досвіду. Інша справа — старий більшовик Д. Мануїльський. Новопризначений нарком закордонних справ УРСР був фігурою колоритною. Отримав блискучу освіту у вузах Парижа й Петербурга, володів кількома європейськими мовами, а головне — був “перевіраним партійним кадром”. З XI з’їзду РКП (б) Д. Мануїльський незмінно входив до складу ЦК партії і всією своєю попередньою діяльністю — підтримкою сталінського “плану автономізації” під час утворення Союзу РСР (нагадуємо, що саме Д. Мануїльський у 1923 р. активно підтримував Й. Сталіна в боротьбі проти намагань Х. Раковського і М. Скрипника добитися збереження куцих прав республіки у сфері міжнародних зносин), боротьбою з українським націонал-комунізмом наприкінці 20-х — на початку 30-х років — виявив особисту відданість вождеві. Показовий факт — навіть Л. Троцький називав за це Д. Мануїльського “одним з найбільш огидних ренегатів українського комунізму”⁹³³. Натомість сам Сталін жартома називав Дмитра Захаровича “липовим українцем”.

Безумовно, Д. Мануїльський мав незрівнянно більший досвід дипломатичної діяльності, ніж О. Корнійчук. Ще у квітні 1918 р. за рішенням ЦК РКП (б) його було призначено членом мирної делегації РСФФР, що вела переговори з урядом гетьмана Скоропадського в Києві. В 1920 р. у складі делегації радянської Росії та України Д. Мануїльський вів переговори про укладання перемир’я з Польщею. З 1923 р. він майже 20 років працював у Комінтерні, а отже, мав досвід таємної дипломатії світового масштабу. На користь версії про невідповідність прибуття Мануїльського в Україну свідчить той факт, що він не тільки негайно став заступником голови РНК УРСР, але й членом політбюро ЦК КП(б)У, в якому очолив “ідеологічну роботу”. Отже, Д. Мануїльський був направлений центром в Україну не стільки для другорядної роботи в наркоматі, скільки з метою спостереження і своєчасного реагування на можливі сепаратистські прояви в керівництві республіки.

Підтекст проведеної в наркомзаксправі кадрової зміни одразу зрозуміли в Україні. В Києві з'явилися чутки, мовляв, планується також заміна голови Раднаркому України М. Хрущова великоросом А. Ждановим “за перегини у національній політиці”. Тому заміну О. Корнійчука Д. Мануїльським українська творча інтелігенція сприйняла в цілому негативно. Так, у розмові з приводу вищенаведених чуток, що відбулася у середині липня 1944 р. між письменниками Ю. Яновським і П. Панчем, останній зауважив: “Хрущов, Мануїльський, Жданов — чи не забагато для Вкраїни?”⁹³⁴.

Якими ж були погляди нового наркома щодо розбудови зовнішньополітичного відомства України? Уявлення про це дають нотатки, зроблені Д. Мануїльським приблизно у другій половині 1944 р. Зміст цього документа свідчить про те, що новому наркому закордонних справ УРСР було доручено розробити проект Положення про народні комісаріати закордонних справ союзних республік. Завдання, накреслені Д. Мануїльським у проекті Положення, склалися з 11 пунктів, написаних російською мовою, із вставками і виправленнями⁹³⁵. На відміну від “проекту Корнійчука”, в цьому документі не наголошувалося на необхідності встановлення прямих зв'язків республік СРСР з іноземними державами. Натомість фіксувалася, так би мовити, другорядна, допоміжна функція республіканських НКЗС, їх підпорядкованість у всіх питаннях центру. Показово, що питання про участь республік у зовнішньополітичній діяльності розглядалося в останніх пунктах документа. Так, згідно з пунктом “з”, лише за власною ініціативою республіканські уряди могли ставити перед НКЗС СРСР питання про врегулювання в бажаному для республік дусі взаємовідносин даної республіки з сусідніми іноземними державами (кордони, втрати, обмін дипломатичними представництвами тощо). Під час переговорів між представниками союзного центру і урядів іноземних держав з політичних і торговельних питань відповідні “зацікавлені республіканські НКЗС” мали лише “залучатися” (пункт “і”); під час дипломатичних місій союзного НКЗС за кордон (ще до відкриття самостійних представництв) працівники “зацікавленого республіканського НКЗС” мали включатися до складу цих місій, передусім до тих країн, у яких були компактні групи емігрантів, що переселилися в різні часи з відповідних республік (пункт “к”)⁹³⁶.

Зазначимо, що підвищена увага до питань еміграції відрізняла “проект Мануїльського” від “проекту Корнійчука”, де про це зовсім не йшлося. Зокрема, це було викликане зростанням під час Другої світової війни кількості емігрантів з Радянського Союзу, що створювали на Заході свої організації і товариства, переважно вороже наставлені до сталінського режиму. Отож Д. Мануїльський рекомендував частково передати республіканським НКЗС фіскальні функції відносно еміграції, що їх раніше в основному виконував НКДБ. Так, у пун-

кті “в” документа йшлося про необхідність “вивчення політичної еміграції, що переселилася в різні часи з теренів Росії в іноземні держави, вивчення її питомої ваги в політичному, економічному житті цієї держави, її організацій національного й культурного характеру, рівно як і стану тих національних меншин в іноземних державах, основні національні маси яких мешкали на території СРСР”. А у пункті “г” проекту Мануїльський навіть зробив спробу поширити це завдання на територію СРСР, наголошуючи на необхідності вивчення також “усіх іноземних підданих, що мешкають на території даної республіки”, і навіть більше (щоправда, останнє було автором викреслено) — “рівно як і радянських громадян іноземного походження, їх реєстрації з метою політичного контролю і ідейно-політичного обслуговування цих груп населення”⁹³⁷.

Пункти “а” і “б” документа безпосередньо стосувалися вивчення внутрішньої і зовнішньої політики сусідніх з даною радянською республікою іноземних держав, а також країн, у яких відповідні республіки були якоюсь мірою політично чи економічно зацікавлені, чи у випадку, коли діяльність певних держав суперечила інтересам окремих радянських республік⁹³⁸.

Особлива увага в “проекті Мануїльського” приділялася проблемі воєнних втрат. У ньому фактично розвивалися пропозиції О. Корнійчука про підготовку республік до післявоєнної мирної конференції. Республіканські НКЗС мали перевірити узагальнені Надзвичайною Комісією дані про економічні та людські втрати та збитки, що їх завдали загарбники промисловості, сільському господарству тощо республік, які були цілком чи частково окуповані (пункт “в”). Республіканські наркомати закордонних справ мали також з санкції НКЗС СРСР організувати поїздки дипломатичних представників та представників преси іноземних держав на території, що були тимчасово окуповані (пункт “ж”)⁹³⁹.

У пункті “д” проекту визначалися заходи, спрямовані на підвищення кваліфікації працівників республіканських наркоматів закордонних справ, вказувалося на потребу налагодження систематичного вивчення ними міжнародних відносин, світової політики, географії, економіки, всесвітньої історії і особливо іноземних мов (англійської, французької і мов прикордонних держав)⁹⁴⁰.

Отже, “проект Д. Мануїльського” розглядав республіканські наркомати закордонних справ виключно в якості допоміжних філій центру і не зупинявся на питаннях їхньої самостійної участі у зовнішньополітичних заходах. Водночас офіційно не знімалося з порядку денного і питання про встановлення безпосередніх дипломатичних стосунків між Україною та іншими державами. Наприклад, під час передачі повноважень від попереднього наркома до нового в акті від 20

липня 1944 р. констатувалося, що “утворений у березні місяці поточного року НКЗС УРСР знаходиться в даний час у такій стадії організації, що може забезпечити початкове виконання безпосередніх функцій дипломатичних зв’язків з іноземними державами”⁹⁴¹. І надалі, зустрічаючись з членами різних іноземних делегацій, представники НКЗС УРСР також запевняли їх у намірах українського уряду встановити з ними найближчим часом дипломатичні відносини. Зокрема, на пряме запитання прем’єр-міністра Югославії І.Шубашича, який наприкінці листопада 1944 р. побував у Києві, чи має намір уряд України встановити після війни дипломатичні стосунки з Югославією та іншими країнами, завідуючий консульсько-протокольним відділом НКЗС УРСР К. Волохов відповів, що республіканські наркомати, зокрема народний комісаріат закордонних справ України, саме утворені з цією метою, тобто для встановлення зовнішніх зв’язків республіки⁹⁴². Не скупився на обіцянки і сам Д. Мануїльський. Під час конференції у Сан-Франциско в травні 1945 р. він наголошував на тому, що Україна готова у будь-який момент обмінятися дипломатичними і консульськими представництвами з будь-якою країною⁹⁴³.

Серед країн, з якими вже найближчим часом очікувалося встановлення прямих контактів, були передусім слов’янські сусіди України — Польща і Чехословаччина. Про специфічні національні цілі республіки, що визначали потребу встановлення тісних зв’язків саме з цими країнами, часто говорили українські депутати у Верховній Раді СРСР і Верховній Раді УРСР, писала радянська преса. В свою чергу новоутворені прорадянські уряди Польщі й Чехословаччини висловлювали бажання встановити дипломатичні відносини з Україною. До речі, першим поздоровив О. Корнійчука з призначенням наркомом закордонних справ УРСР чехословацький посол у Москві Фірлінгер. 11 лютого 1944 р. “Радянська Україна” надрукувала тексти вітальних телеграм, якими обмінялися чехословацький посол і О. Корнійчук. “Високоповажний Олександр Євдокимович! — писав Фірлінгер. — Разом з сердечним привітанням шлю побажання нового успіху на посту, ввіреному Вам Верховною Радою УРСР. Впевнений, що Ваше призначення на цей важливий і відповідальний пост буде могутнім заохоченням дружніх відносин, що все поглиблюються між нашими країнами, і старої дружби між чехами, словаками і українцями, дружби, яку вже давно розвивали наші кращі патріоти Коллар, Шафарик, Гавлічек, Ваш великий Шевченко і Іван Франко. Переконалий, що Ваша діяльність буде на користь співробітництву України, Чехословаччини і Польщі...”⁹⁴⁴

Розмови про встановлення тісних зв’язків між Україною та Чехословаччиною продовжувались і надалі, подекуди набуваючи панс-

лов’янського забарвлення. Влітку 1945 р. Президент Чехословаччини Е. Бенеш висловив думку про те, що Україна могла б стати ключовим членом слов’янського блоку⁹⁴⁵. Проте дипломатичні стосунки між Чехословаччиною і Україною так і не були встановлені. Після підписання радянсько-чехословацького договору від 29 червня 1945 р. про передачу Карпатської України “її споконвічній матері — Радянській Україні” про встановлення дипломатичних стосунків між УРСР та Чехословаччиною “забули”. Зазначимо, що підписання цього договору відбулося без участі українських дипломатів, хоча формально його текст було написано українською, російською і словацькою мовами (але не чеською)⁹⁴⁶.

Дипломатичні стосунки України з Польщею обмежилися переговорами з прорадянським “люблінським урядом”, угодою про евакуацію українського й польського населення (підписаною 9 жовтня 1944 р. Уповноваженим від уряду УРСР головою РНК М. Хрущовим і Уповноваженим ПНКВ головою Комітету Осубкою-Моравським)⁹⁴⁷ та обміном державними візитами польських лідерів у жовтні 1945 р. до Києва і М. Хрущова у грудні 1945 р. до Варшави. Проте обміну дипломатичними представництвами внаслідок цього так і не відбулося.

Щодо встановлення дипломатичних відносин УРСР з країнами Заходу, то тут справа також не рушила з мертвої точки. Хоча аналітики союзників доволі швидко зрозуміли сенс сталінських “перетворень” у зовнішньополітичній сфері і пропонували своїм урядам не визнавати легального статусу союзних республік у міжнародній організації⁹⁴⁸, останні з огляду на політичну кон’юнктуру не лише погодились на прийняття до ООН України й Білорусі, але й деякий час розробляли ідею встановити прями дипломатичні відносини з цими республіками, зокрема з Україною (у 1946 і 1947 рр.)⁹⁴⁹.

Врешті, союзне керівництво доволі брутально й жорстко припинило ці спроби: В. Молотов у відповідь на чергову пропозицію британського уряду відносно встановлення дипломатичних відносин з Україною “запевнив” британців у тому, що Київ не зацікавлений у розширенні дипломатичних контактів⁹⁵⁰.

Зазначимо, що і в самому зовнішньополітичному відомстві України після приходу Д. Мануїльського поступово почали усвідомлювати справжнє місце і роль українського наркомату. Наприклад, коли навесні 1945 р. Одеський обком партії у зв’язку із прибуттям до міста значної кількості іноземців порушив питання про відкриття у ньому дипломатичного агентства, українські чиновники з НКЗС не наважились запропонувати центру свої послуги. Завідуючий Оргвідділом А. Плахін у листі на ім’я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка зазначав: “Відверто кажучи, не можу сказати, чи це має бути дипагентство від НКЗС СРСР, чи від НКЗС УРСР. Тому, мені здається, краще не згаду-

вати у листі (мається на увазі до Москви. — *В. Г.*) про це, що я і зробив”⁹⁵¹. Звісна річ, Москва це питання вирішила, не радячись з Києвом. 31 травня 1945 р. НКЗС СРСР утворив дипагентство в Одесі й направив туди зі столиці дипагента Царьова з певним штатом⁹⁵².

Після входження України до ООН (що сталося майже виключно внаслідок тиску сталінської дипломатії і поступок союзників) і розгортання в ній специфічної діяльності її делегації на чолі з Д. Мануїльським подальша розбудова НКЗС УРСР не привертала чільної уваги⁹⁵³. Його навіть перестали помічати. У своїх мемуарах М. Джилас згадував про “красномовця, жвавого дідуся, міністра без міністерства” Мануїльського, який “марнословив певний час в Об’єднаних Націях”⁹⁵⁴. Втім, така оцінка діяльності Д. Мануїльського в ООН не є цілком вірною. Найдосвідченіший серед радянських дипломатів в Організації Об’єднаних Націй, він, по суті, спрямовував у ній всю роботу представників СРСР. Не випадково деякі дослідники відзначають у своїх працях “еру Мануїльського в ООН”, “золотий вік української радянської дипломатії” тощо⁹⁵⁵. Проте, якщо про “еру Мануїльського” можна говорити, то “золотим віком української дипломатії” 1944—1945 рр. слід вважати досить умовно. Одержавши право мати власний НКЗС, вийшовши на міжнародну арену, Україна разом з тим не дістала реальних прав на вироблення власної зовнішньополітичної лінії, тим більше на встановлення безпосередніх зносин з іноземними державами. Українська делегація в ООН завжди була *alter ego* союзного уряду.

Однак утворення НКЗС УРСР навіть у такому вигляді мало певні позитивні наслідки. Це стосувалося не тільки появи поняття “держава Україна” у матеріалах західної преси, але й зрушень, які внаслідок цього відбувалися в самій Україні. Адже сам факт “виходу республіки на міжнародну арену”, безумовно, сприяв зростанню національної самосвідомості українців, відчуття ними себе нацією, що заслуговує на представництво в світовій міжнародній організації.

У контексті проблеми “конституційних перетворень” в СРСР окремий інтерес привертає їхній військовий аспект, адже весь попередній хід розвитку військового будівництва в СРСР засвідчив стійку тенденцію до відмови від творення у складі Червоної армії національних військ, що, здавалося, природно витікало із багатонаціональної і федеративної природи СРСР. Для сталінського тоталітарного режиму ідеальну модель національного військового будівництва становила екстериторіальна, змішана в національному відношенні (при переважачій російсько-слов’янській більшості) комплектація військ, яка, крім впевненості керівництва у вищій ступені лояльності такої армії, робила її водночас чудовим інструментом інтеграції та русифікації не російських народів⁹⁵⁶. Власне кажучи, саме напередодні Другої світової війни Постановою ЦК ВКП (б) та РНК СРСР від 7 бе-

резня 1938 року “Про національні частини і формування Робітничо-Селянської Червоної Армії” ці останні рудименти попередньої національної політики у військовій сфері були визнані такими, які “в теперішній час не можуть виправдати свого призначення”, позаяк вони сформовані за принципом територіальності, який наразі не відповідає загальному принципу побудови військ РСЧА⁹⁵⁷. Рішення X сесії кардинально ламали такий усталений підхід до військового будівництва в СРСР. “Досі, — зазначив у своїй доповіді на X сесії В. Молотов, — союзні республіки брали участь в загальній справі створення, організації та озброєння Червоної армії, яка створювалась як загальносоюзна, що не має окремих військових формувань республік. Наразі ж пропонується запровадити військові формування республік як складової частини Червоної армії. В зв’язку із чим виникає потреба перетворення загальносоюзного НКО у союзно-республіканський”⁹⁵⁸. “Зараз, — зазначив він, — коли всі народи Радянського Союзу прагнуть зайняти своє місце в лавах Червоної армії, для нас має поважне значення утворення військових формувань у республіках”⁹⁵⁹.

Не обійшов проблеми творення національних частин і сам Сталін. У наказі до 26-ї річниці Червоної армії Верховний головнокомандувач зазначив, що “утворення нових військових формувань у союзних республіках, підготовлене бойовою співдружністю народів СРСР у Вітчизняній війні і всією історією нашої держави, ще більше зміцнить Червону армію і увіллє до її лав нові бойові сили”⁹⁶⁰.

Отож це рішення не могло не викликати ейфорії в середовищі української інтелігенції, яка вбачала в цьому безумовний крок на шляху розвитку української державності. З цього приводу слід пригадати, що ще 30 червня 1942 р. подібні думки висловлював О. Довженко. “Прошу М. С. (Микиту Сергійовича Хрущова), — писав він у своєму щоденнику, — організувати Українську армію, бодай український корпус Червоного козацтва “Запорозьку січ” зі зразковою політчастиною і видатними кадрами. Яке б велике це мало значення політичне, яке сильне враження справило б це на народ під час наступу”⁹⁶¹. До певної міри мрії митця відносно творення української армії були відбиті в його повісті “Перемога”. Написаний наприкінці 1942 р. в типовому для письменника емоційно-героїчному стилі, цей твір, зокрема, оспівував і ратну звитягу українців на війні. Повість була передана до видавництва журналу “Знамя”, однак радянські ідеологи розцінили її як “політично помилкову і шкідливу” та заборонили до друку⁹⁶². Начальник управління агітації та пропаганди ЦК ВКП(б) Александров критикував автора передусім за те, що описувана в повісті військова частина складалася лише з українців. “Так не буває”, — стверджував Александров та робив з цього висновок, що в повісті “штучно відірвано боротьбу україн-

ського народу від російського та всіх народів СРСР проти німців”⁹⁶³. І ось те, що чільним партійним ідеологом було розцінено як ідеологічну помилку, через півроку почали натхненно вітати найвищі радянські урядовці, українські достойники, закликаючи українців згадати військові звитяги своїх предків. Голова Верховної Ради УРСР М. Гречуха, виступаючи на Сесії Верховної Ради СРСР, заявив: “Якщо нинішня світова війна не навчила декого уму — розуму, то в майбутніх битвах за честь, свободу і незалежність нашої соціалістичної батьківщини бійці і офіцери українських з’єднань ще раз доведуть, як вміють битися нащадки славних українських богатирів — Богдана Хмельницького, Данила Галицького, Миколи Щорса”⁹⁶⁴. Під час “дебатів” на 6-й сесії Верховної Ради УРСР той самий М. Гречуха упевнив “мудрого полководця великого Сталіна, що українське червоне військо, виховане у душі славних традицій наших предків запорожців, в душі славних традицій героїв Вітчизняної війни, стане вірною, могутньою і надійною опорою нашої Червоної армії”⁹⁶⁵. На певний час українська преса захопилась темою відродження бойових традицій українського народу. “Радісніше б’ється серце, — наводила “Радянська Україна” висловлювання токаря-карусельника Олексія Ісаєнка, — коли дізнаємося про утворення військових формувань у республіках. Значить, тепер будуть українські військові частини. Немає сумніву, у цих частинах доблесні сини України піднесуть на ще більшу височінь бойову славу українського народу”⁹⁶⁶.

Вся ця риторика до певної міри вводила в оману і західних аналітиків. А. Гарріман, оцінюючи перспективи воєнної реформи в СРСР, назвав її “чудовим методом підвищення інтересу до служби у Червоній армії та підтримки армії з боку місцевого населення”. “Насправді, — міркував він, — значно легше переконати молодих людей, що це є їхнім обов’язком служити в організованих по місцях їхнього проживання частинах, ніж у знеособленій армії Радянського Союзу”⁹⁶⁷.

Про те, як же на практиці буде проводитися військова реформа, ніхто в СРСР, мабуть, не мав жодних уявлень. Скажімо, під час обговорення рішень 10-ї сесії СРСР на шостій сесії Верховної Ради УРСР так само, як і раніше в Москві, депутати здебільшого торкалися питань бюджету республіки на наступний рік та проблем відбудови народного господарства республіки. Мова здебільшого йшла про допомогу Україні з боку союзного уряду, виділення коштів з бюджету СРСР на розвиток української освіти, культури, охорони здоров’я, соціального забезпечення тощо. Однак виглядало доволі дивним, що в новому бюджеті республіки не було виділено ніяких коштів на розбудову й утримання нових наркоматів. Власне, питанням здійснення конституційної реформи приділялося небагато часу, і розглядалися вони останніми. “Дискусія” з цього приводу велася виключно в межах формул, запропонованих В. Молотовим, і ні кроку в бік.

Тоді, коли виступаючи дозволяли собі експромт, робилося це, звісна річ, у дусі часу. Наприклад, з питання про утворення НКО УРСР та республіканських військових формувань виступив якийсь генерал-майор Нікольський. Спочатку він розповів поважному зібранню про “Сталінську науку перемагати”. Потім закликав відстояти “споконвічні українські землі” (ті, які досі знаходились де-юре у складі Польщі, мова йшла про Закарпаття)⁹⁶⁸. І, нарешті, генерал закликав творити національні військові формування в Україні, спираючись на “традиції уславленого нашими предками трьохгранного російського багнета, переданого у сталеві руки радянських воїнів”⁹⁶⁹.

6 березня 1944 р. 6-а сесія Верховної Ради УРСР прийняла Закон “Про утворення військових формувань союзних республік та перетворення у зв’язку з цим народного комісаріату оборони із загально-союзного в союзно-республіканський наркомат”. Закон увійшов поправкою до Конституції СРСР (ст.18-а) та Конституції УРСР (ст.15-а)⁹⁷⁰.

Слід наперед зазначити, що з НКО Україні поталанило ще менше, ніж з НКЗС, однак доволі показовим було те, що тільки в Україні і була зроблена якась спроба перевести справу розбудови військового відомства в практичну площину.

11 березня 1944 р., згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР, наркомом оборони УРСР було призначено 44-річного генерал-лейтенанта Василя Пилиповича Герасименка⁹⁷¹. (У січні 1944 р. його було призначено спочатку командуючим Харківським військовим округом, а 10 березня 1944 р. — командуючим КОВО.) Головне Управління кадрів ЧА характеризувало В. Герасименка як “культурного, бойового генерала”⁹⁷². Дійсно, Василь Пилипович мав найвищу військову освіту — закінчив Військову академію ім. М. Фрунзе, добре знав німецьку мову, мав досвід керування загальновійськовими арміями, останню з яких — 28-у — він очолював впродовж року. Проте не тільки через професійні чесноти вибір припав саме на цього генерала. М. Хрущов особисто добре знав Герасименка по службі в КОВО в передвоєнний період, а потім часто зустрічався з ним під час війни і згадує про це в своїх мемуарах. Так ось цей військовий належав до того незначного числа генералів-українців, які не стидалися свого українського походження та розмовляли рідною мовою⁹⁷³. Останнє, правда, подекуди дратувало його колег-росіян. Скажімо, генерали І. Конєв і В. Толбухін через це між собою звали Герасименка не інакше, як “хохлою”, і мали з ним не дуже приязні стосунки⁹⁷⁴. Однак, мабуть, саме через це він був ідеальною фігурою для призначення на посаду наркома оборони України.

Зазначимо, що від самого початку, добре знаючи сталінську політичну кухню, українські урядовці і партократи скептично ставилися до реальної можливості розбудови республіканського НКО. Коли-

шній член ЦК КП(б)У, перший секретар ЦК ЛКСМУ В. Костенко згадував, що, помітивши в списку раднаркомівських телефонів номери наркома оборони УРСР, вони іронічно посміхалися⁹⁷⁵.

Щодо В. Герасименка, то він не звертав на це уваги і невдовзі після свого призначення розробив структуру майбутнього НКО УРСР, яка вже в березні 1944 р. у якості постанови “Про формування апарату народного комісаріату оборони УРСР” була затверджена Раднаркомом України⁹⁷⁶. Як видно з цього документа, розроблена В. Герасименком структура виходила з ідеї розбудови збройних сил союзної республіки з усіма основними родами та видами зброї. Крім наркома оборони та його канцелярії, до складу наркомату мали увійти Генеральний штаб Червоної армії УРСР (з начальником та трьома його заступниками), вісім управлінь та вісім відділів; командуючі (піхотою, протиповітряною обороною, артилерією, авіацією, панцерними силами, кавалерією), начальники (військ зв’язку, тилу, інженерних, хімічних військ) — всі з відповідними штабами, комітетами, управліннями та відділами. Не лишилося обійденим в цій структурі і Політуправління Червоної армії УРСР із редакцією, друкарнею, видавництвом, Центральним будинком Червоної армії, а також Управління контррозвідкою “СМЕРШ”, Військова Прокуратура, Військовий Трибунал тощо⁹⁷⁷.

Виходячи з того, що двом військовим відомствам — НКО УРСР та КВО — буде тісно в розореному війною Києві, за підписом М. Хрущова та В. Герасименка 1 квітня 1944 р. було підготовлено проект постанови ДКО СРСР “Про створення Тернопільського військового округу та перейменування Київського військового округу в Житомирський військовий округ”⁹⁷⁸. Однак в Москві українську ініціативу не підтримали.

Натомість 23 червня 1944 р. начальник Головного Управління формувань та укомплектувань Генерального штабу Червоної армії генерал А. Смородинов нарешті підготував “Проект положення про народні комісаріати оборони союзних республік”, що мав регламентувати права та обов’язки республіканських наркоматів оборони⁹⁷⁹. Згідно з “Положенням”, народні комісари союзних республік мали керувати: а) діяльністю обласних, міських та районних військових комісаріатів; б) утворенням республіканських військових формувань відповідно до розпоряджень народного комісара Союзу РСР. Проте правом керувати військами, дислокованими на республіканському терені, республіканські наркоми не наділялись. Крім того, НКО республік мали здійснювати свою діяльність через Військові Ради округів, тобто фактично мали стати проміжною ланкою між округами та НКО СРСР. Тож, по суті, проект Головупраформу перетворював республіканські наркомати оборони на “п’яте колесо” в системі союзного наркомату, а з республіканських наркомів оборони створював

справжніх “весільних генералів”. Саме це примусило М. Хрущова та В. Герасименка звернутися 28 червня 1944 р. з листом до наркома оборони СРСР Й. Сталіна⁹⁸⁰. Вказуючи на те, що подвійне підпорядкування округів ускладнюватиме умови їх роботи, вони також наполягали на тому, що запропонований Москвою проект у разі його реалізації створюватиме ненормальні стосунки та плутанину в роботі апаратів Центральних управлінь НКО СРСР та округів. Наявність цього та інших “недоліків” проекту Головупраформу українські керівники вбачали у тому, що Генштаб розробив його “без урахування особливостей Української РСР, де є чотири військові округи”⁹⁸¹. Для усунення усіх цих недоліків М. Хрущов та В. Герасименко запропонували внести до тексту “Положення” деякі зміни та доповнення, в силу яких округи та війська, розташовані на території республіки, мали б в усіх відношеннях підлягати наркомату оборони УРСР (за виключенням військ діючої армії та Резерву Ставки ВГК). Згідно з цими доповненнями, текст Головупраформівського проекту на перший погляд майже не зазнавав змін. До нього лише додавалися два нових пункти й робилися деякі відповідні узгодження. Проте ці два пункти докорінно змінювали весь зміст документа, перетворюючи НКО УРСР із бутафорського на реальний орган керівництва збройними силами республіки:

“1. Народний Комісар Оборони УРСР підпорядковується Народному Комісару Оборони СРСР (через Генеральний Штаб та Центральні Управління НКО) та Голові Ради Народних Комісарів Української РСР (безпосередньо);

2. Народному Комісарові Оборони УРСР підпорядковуються усі війська та органи місцевого військового управління, що розташовані на території республіки, за винятком військ діючої армії та Резерву Ставки Верховного Головнокомандуючого”⁹⁸².

Зазначимо, що українські керівники надалі, принаймні ще раз (19 серпня 1944 р.), зверталися до Наркома оборони СРСР із проханням затвердити їхні пропозиції щодо внесення доповнень до “Положення про республіканські наркомати оборони”, проте обидва рази безуспішно⁹⁸³. З іншого боку, союзне військоve керівництво прямо не висловлювало принципових заперечень щодо українських пропозицій. Крім того, 4 червня 1944 р. Генштаб розпорядився про утворення канцелярії НКО УРСР при наркомі оборони України зі штатом у кількості 11 осіб — 6 військовиків і 5 вільнонайманих. До 20 липня 1944 р. канцелярія була в цілому укомплектована⁹⁸⁴.

Надії на те, що український наркомат оборони все ж таки існуватиме й розгортатиме свою діяльність, не полишили В. Герасименка й на початку 1945 р. Це, зокрема, засвідчував той факт, що 20 березня 1945 р. український нарком затвердив “Програму-завдання” для рішення фор-проекту будинку НКО УРСР у Києві. У програмі були

ретельно розписані найменування усіх управлінь та служб із загальною кількістю військовослужбовців і вільнонайманих та орієнтовна площа, яка мала бути виділена під кожне з них. Крім службових приміщень, у будинку НКО УРСР передбачалися оглядовий зал на 1 тис. місць, зал офіцерських зібрань, бібліотеки-читальні, клубні кімнати, ресторан, кухня-їдальня, магазин тощо. Окремо планувалося збудувати готель, друкарню, майстерні, гаражі та інші підсобні приміщення. В цілому ж будинок НКО УРСР мав зайняти площу 56 140 м², на якій передбачалося розмістити штат у 3077 військовиків та 2150 вільнонайманих⁹⁸⁵.

Важливим моментом у роботі наркома оборони України стала його, так би мовити, дипломатична діяльність. Справа в тому, що наявність в Україні, згідно з конституцією, наркоматів оборони та іноземних справ вимагала від їхніх наркомів “за етикетом” зустрічати та проводити іноземні делегації, що проїжджали через Київ до Москви, і таких зустрічей було чимало. “За звичаєм, змішані урядові делегації, — пояснював специфіку протоколу у листі від 13 лютого 1945 р. до наркому оборони наркомзаксправ УРСР Д. Мануїльський, — мають обслуговуватися представниками НКО та НКЗС разом, спеціальні делегації... головним чином, представниками військової влади, тобто НКО”⁹⁸⁶. Досвідчений Мануїльський рекомендував колезі створити спеціальну протокольну групу при НКО, виділити добре легкове авто, приміщення для прийомів, а також підготувати для цих цілей духовий оркестр і одну-дві роти почесного караулу. “Всі зазначені моменти зовнішнього представництва, — підкреслив Мануїльський, — мають політичне значення, і на них слід своєчасно звернути увагу”⁹⁸⁷. Але й виконання цих заходів виявлялося для наркома оборони України справою доволі складною. Не вистачало ані грошей, ані підготовлених зі знанням іноземної мови офіцерів (таких, як з’ясувалося, майже не знайшлося у штабі КВО). Скажімо, навіть на доволі скромну зустріч французького генерала, керівника військової місії в СРСР, жалівся В. Герасименко у листі до М. Хрущова, пішла квартальна сума коштів, що була виділена штабу КВО на подібні заходи⁹⁸⁸.

На прохання В. Герасименка створити спеціальний відділ для зовнішніх відносин при канцелярії НКО УРСР заступник начальника Генерального штабу генерал армії О. Антонов відмовив, мотивуючи це тим, що “в даний момент це не викликається необхідністю через відсутність у Києві постійних військових представництв”⁹⁸⁹. Щодо грошей, то Антонов пообіцяв відпускати їх у кожному окремому випадку⁹⁹⁰.

Як нарком оборони України В. Герасименко брав участь і у різноманітних внутрішньополітичних заходах: похованні генерала М. Ватутіна, нагородженні піонера В. Кравчука, який врятував під час окупації військовий прапор, відкритті виставки трофейної зброї і військової

техніки в Києві, на базі якої надалі було організовано музей Великої Вітчизняної війни. 1 травня 1944 р. він приймав парад і за дорученням уряду УРСР звернувся до присутніх з вітальною промовою. У червні того ж року В. Герасименко виступав на семінарі піонервожатих і зажадав військового навчання шкільної молоді. Як нарком оборони він видав 15 наказів, в яких повною мірою був відбитий ступінь його владної компетенції: “Про проведення мисливства і ловлення риби”, “Про військову кіногрупу при НКО УРСР”, “Про нагородження працівників метеослужби” і т. ін.⁹⁹¹

Як і передбачав В. Герасименко, з часом нерегламентованість прав та обов’язків наркома оборони стала негативно позначатися на його стосунках із керівництвом інших українських військових округів (благо, він був ще хазяїном у своєму КВО). Майже відразу по призначенні наркома оборони України виникло безліч питань, які потребували загальної їх координації між армією та українським урядом (скажімо, питання призову, розмінування території УРСР тощо). І хоча генерал В. Герасименко взяв на себе обов’язки, як він сам зазначав, “якщо не начальника, то старшого щодо Військових Рад українських округів”, останні не поспішали визнавати владу українського наркома⁹⁹². Навесні 1945 р. нарком оборони УРСР знов підготував листа до Й. Сталіна, в якому поскаржився на неузгодженість власних прав та обов’язків, нарікаючи на те, що це призводить до значних ускладнень у його роботі. “Таке положення не може продовжуватися надалі нерегламентованим з Вашого боку, — писав він, — позаяк у будь-який час може виникнути конфлікт “про порядок підпорядкування”, і представникам центру доведеться розбиратися, хто має рацію, а хто ні, а справа буде страждати. Не вважаючи за можливе у даний час просити Вас про затвердження “Положення про Народний Комісаріат союзних республік”, я все ж прошу окремим наказом чи директивою частково регламентувати мої права та обов’язки як наркома оборони, що впливають із практики”⁹⁹³. Далі в листі чітко окреслювалися контури тієї компетенції, яку В. Герасименко вважав за доцільне отримати від центру на період до остаточного утворення НКО УРСР. На відміну від свого попереднього проекту, тепер нарком оборони України визнавав доцільність підпорядкованості українських округів безпосередньо союзному НКО, але зазначав, що про кожне завдання Центру, яке надається тому чи іншому округу й зачіпає інтереси місцевого населення чи народного господарства союзної республіки, чи таке, що потребує сприяння місцевих органів влади, повинні повідомляти і його, щоб він міг з метою орієнтації з ним відповідно інформувати Уряд УРСР. Водночас В. Герасименко наполягав на передачі йому права контролю за всіма наказами, директивами НКО СРСР та його центральних органів, що стосуються інтересів цивільного населення і народного господарства союзної республіки,

а також завдання НКО СРСР з питань, що впливають із національних особливостей регіонів⁹⁹⁴. Генерал просив також, щоб Народному комісару оборони УРСР були надані права видавати накази з усіх питань, що викладені вище. В цілому ж усі війська та військові установи, що знаходяться на терені України, повинні у питанні Статуту внутрішньої та гарнізонної служби бути підпорядкованими Наркомом оборони УРСР. “За мною тільки право, — підкреслював він, — ліквідації порушень статутів, ваших наказів, директив”⁹⁹⁵. Щодо виконання своїх обов’язків, нарком В. Герасименко вважав за необхідне ще до організації НКО республіки сформувати його апарат із відповідними функціями. Для виконання цих функцій мали, на його думку, бути створені такі кадрові групи: 1. Оперативна група; 2. Організаційно-стройова група; 3. Група Всеобучу та фізкультури; 4. Група кадрів; 5. Група зовнішніх зносин; 6. Дорожня група; 7. Управління гідрометеорологічної служби; 8. Квартирна група; 9. Військово-санітарна група; 10. Заготівельне управління; 11. Група воєнторгу; 12. Військова група контролю при Наркоматі оборони УРСР⁹⁹⁶.

Обов’язки усіх цих груп були також ретельно розписані. Пропозиції наркома оборони УРСР цього разу являли собою щось середнє між проектом Головупраформу та “проектом Хрущова—Герасименка”. У той же час у деяких пунктах вони дещо віддалено нагадували інститут уповноважених Народного комісара у військових та морських справах СРСР при РНК урядів союзних республік, що був утворений відразу після створення СРСР. Цей інститут був покликаний ураховувати національні особливості та можливості кожної республіки при проведенні єдиних принципів військового будівництва. Уповноважені мали інформувати свої уряди про всі рішення Наркомату у військових і морських справах, допомагати усувати можливі неузгодження у взаємовідносинах центру і республік у військових питаннях. Накази та розпорядження наркома у військових і морських справах СРСР, обов’язкові для виконання на всій території СРСР, як правило, повинні були проводитися через відповідних уповноважених при РНК союзних республік. Проте вже на початку 30-х років практика інституту уповноважених була фактично зведена нанівець, а наприкінці 30-х рр. навіть згадка про них зникла з офіційних документів⁹⁹⁷.

НКО УРСР не доріс і до цього рівня, лишаючись по суті “потьомкінським селищем”. Драматизм ситуації полягав у тому, що, здається, цього вперто не хотів помічати сам нарком оборони УРСР. Мабуть, така упертість українського наркома мала дратувати Сталіна і ледь не коштувала йому не лишень подальшої кар’єри, але й життя. Вже після війни, під час відпочинку на курорті в Юрмалі, М. Хрущов приїхав до Риги, де відвідав В. Ге-

расименка. Там у приватній бесіді, не вдаючись до подробиць, він обмовився, що, власне, саме він врятував Василя Пилиповича від смерті⁹⁹⁸.

Згортання його діяльності як наркома розпочалося в липні 1945 р., коли генерал-лейтенанта В. Герасименка було позбавлено головного важеля його влади — командування Київським військовим округом. На цю посаду призначили генерал-полковника А. Гречка, який щойно повернувся з Німеччини. А самого В. Герасименка (до речі, офіційно не повідомляючи про позбавлення посади наркома) у жовтні 1945 р. перевели з пониженням на посаду заступника командувача Прибалтійським військовим округом по вузах.

Канцелярія Наркома оборони України проіснувала без свого міністра аж до травня 1946 р. А потім документацію Канцелярії було передано до архіву, печатки і штампи знищено тощо⁹⁹⁹. Так завершив свою “діяльність” наркомат оборони України. Проте формально, на папері, він проіснував аж до прийняття Конституції СРСР у 1977 р. З 1946 р. наркомат оборони УРСР називався Військовим міністерством УРСР (Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.03.1946 р.), а з 1953 р. — Міністерством оборони УРСР (Указ Президії Верховної Ради УРСР від 10 квітня 1953 р.)¹⁰⁰⁰.

Народ, який володіє зброєю, казав якимсь Всесоюзний староста М. Калінін, не дасть наступити собі на мозолю, і він був абсолютно правий. Саме через це короткотермінова історія зі створенням українського республіканського військового відомства закінчилася нічим, ще раз продемонструвавши ту межу, до якої сталінський уряд був здатний надавати прав Україні не лише у військовій сфері, але й у національному питанні в цілому.